

DOROTA MICHUŁKA ORCID: 0000-0002-7237-2618
Uniwersytet Wrocławski

Dorastanie społecznie zaangażowane. *Zupa z jeża* Magdaleny Kozłowskiej (2012) w perspektywie romskich historii rodzinnych

Abstrakt: Artykuł porusza kwestie konfrontacji kulturowej i dorastania z perspektywy badań nad literaturą zaangażowaną społecznie. Powieść dla młodzieży Magdaleny Kozłowskiej *Zupa z jeża* (2012), jako saga rodzinna odwołująca się do szeroko rozumianej wielowymiarowej płaszczyzny dialogu kultur i migracji, z przekonująco wykreowanym portretem psychologicznym romskiej nastoletniej bohaterki Jaelle, doskonale wpisuje się we współczesne dyskusje na temat funkcji, miejsca i nowej roli literatury dziecięcej i młodzieżowej w odniesieniu do relacji między kulturą a społeczeństwem, a także stawia ważne edukacyjne pytania o tożsamość kulturową i etniczną rozpatrywaną w obszarze zmieniającej się rzeczywistości społeczno-kulturowej i cywilizacyjnej. Analiza i interpretacja utworu, przedstawiona także z perspektywy herstorii, dowodzi, że powieść Kozłowskiej może stać się dobrym materiałem do kształtowania kompetencji społecznych młodego czytelnika.

Słowa kluczowe: literatura społecznie zaangażowana, dorastanie, edukacja międzykulturowa, konfrontacja kultur, historie rodzinne, herstorie

Growing Up Socially Engaged. Magdalena Kozłowska's *Zupa z jeża* [*Hedgehog Soup*] (2012) in the Perspective of Roma Family Stories

Abstract: The article addresses issues of cultural confrontation and adolescence from the perspective of research conducted on socially engaged literature. Magdalena Kozłowska's novel for young people, *Zupa z jeża* [*The Hedgehog Soup*] (2012), as a family saga, referring to the broadly understood multidimensional plane of the dialogue of cultures and migration, with a convincingly created psychological portrait of the Roma teenage heroine Jaelle, fits perfectly into contemporary discussions on the function, place and the new role of children's and teenage literature in relation to the relationship between culture and society. It also raises educationally important questions about cultural and ethnic identity considered in the area of changing socio-cultural and civilizational reality. The analysis and interpretation of the work, presented also from the perspective of herstory, confirms that Kozłowska's novel can become a good material for shaping the social competence of the young reader.

Keywords: socially engaged literature, adolescence, intercultural education, cultural confrontation, family stories, herstories

LITERATURA ZAANGAŻOWANA
PRZEZNACZONA DLA MŁODEGO ODBIORCY
WOBEĆ SPOŁECZNEGO NIEPOŚLUSZEŃSTWA

Anna Fornalczyk-Lipska, badając wieloaspektowość tekstów literackich przeznaczonych dla młodego odbiorcy, idzie między innymi tropem ustaleń Zohar Shavit i Perrego Nodelmana oraz zauważa, że literatura dziecięca i jej „osobność” (Cieślakowski, 1985) ze względu na swoją specyfikę, wpisaną w strukturę i funkcję, należy jednocześnie do dwóch systemów: literackiego i edukacyjnego (Shavit, 1994: 4). Wpisuje się mocno także w obszar badań pedagogicznych, ponieważ oprócz popularyzowania określonej wizji świata, kształtuje w młodych czytelnikach świadomość i pożądane postawy, a ponadto przekazuje wiedzę „o społeczeństwie, w którym powstała i do którego wychowuje” (Fornalczyk-Lipska, 2017: 16), promując społeczne zaangażowanie dziecięcego odbiorcy i aktywne uczestnictwo w kulturze.

Przekonująco ujął powyższe kwestie Przemysław Czapliński w dyskusji panelowej, opublikowanej w pokonferencyjnej książce *Literatura zaangażowana – koncepcje, programy, realizacje. Czy potrzebna nowa definicja?* (2006). Badacz konstatuje, że sytuację literatury zaangażowanej

określa (...) dylemat Wielkich Narracji (...) pojmowanych jako formy komunikacji społecznej. To formy, które organizują nasze porozumiewanie się, to opowieści, poprzez które inicjujemy rozmaite rozmowy, kłótnie, debaty. To jednak także formy myślenia zbiorowego, konwencje, twarde pojęcia dyskursów społecznych, które „namawiają” nas do działania. (...) Chodzi (...) o swego rodzaju „komunikacyjne nieposłuszeństwo”, które polega (...) na rozrabianiu języków społecznego porozumienia, na ich przetwarzaniu, odsłanianiu ich pojemności, uświadamianiu ich ograniczoności, a jednocześnie odnajdywaniu ich dobrych stron, silnych miejsc, wartościowych składników. (...) Może to także polegać – (...) na pokazywaniu, skąd wyłaniają się schematy społecznego porozumienia, jak przebiegają zderzenia różnych mentalności i różnych słowników (*Literatura zaangażowana...*: 177).

W równie przekonujący sposób także utwory intencjonalnie przeznaczone dla młodego odbiorcy, ukazujące niezgodę i konflikt, powinny zachęcać do przemyśleń o charakterze społeczno-kulturowym, prowokując określone działania i sprawczość. W tym obszarze zainteresowań istotną rolę pełniłyby teksty odwołujące się do współczesnej rzeczywistości, poruszające współczesne problemy (np. istotne dzisiaj kwestie międzykulturowości i migracji) i skłaniające odbiorcę do etycznych refleksji, teksty eksponujące wyraziste, bogate portrety bohaterów i ich indywidualne losy, w których poprzez czytelnicze emocje i uczucia może pojawić się swoisty „mechanizm” wywołujący identyfikację czytelnika z bohaterami.

Książka Magdaleny Kozłowskiej *Zupa z jeża* (2012) jako saga rodzinna, odwołująca się do szeroko pojętej wielowymiarowej płaszczyzny dialogu kultur

i migracji, z przekonująco wykreowanym psychologicznym portretem romskiej nastoletniej bohaterki Jaelle, idealnie wypełnia powyższe postulaty i wpisuje się znakomicie we współczesne dyskusje na temat funkcji, miejsca i nowej roli literatury dziecięcej i młodzieżowej wobec relacji między kulturą i społeczeństwem oraz stawia ważne edukacyjnie pytania o tożsamość kulturową i etniczną rozpatrywaną w obszarze zmieniającej się rzeczywistości społeczno-kulturowej i cywilizacyjnej (Talewicz-Kwiatkowska, Paleczny, 2009; Borek, 2009; Ficowski, 2013; Fraser, 2001).

Tym bardziej, że powieść jest utrzymana w konwencji realistycznej, przeżycia „wędrującej” przez dwa kulturowe światy bohaterki są wiarygodne, a wyeksponowany w narracji obraz konfrontacji kultur pozwala autorce umiejętnie skupić się na takich zagadnieniach, jak: „brak wspólnego języka (Jaelle) z rówieśnikami, poczucie wyobcowania i zagubienia oraz rozdwojenie między skrajnie różnymi oczekiwaniami otoczenia” (Fornalczyk-Lipska, 2017: 16). Interesujący zabieg narracyjny polega na uwzględnieniu w opowieści Kozłowskiej perspektywy romskiego narratora. Historie Jaelle, a także barwne kulturowo światy babki dziewczynki, respektujące tak istotną dla romskiej społeczności rolę starszej generacji i dialogi pokoleń, prezentują tutaj bowiem romskie spojrzenie na rzeczywistość, uwiarygadniając przekaz (Nowicka, Witkowski, 2018).

Powieść dotyczy Romów, czyli „rodzimych obcych” (Janus-Sitarz, 2014: 21), którzy mimo wielowiekowej współegzystencji z Polakami, oddzieleni są od nich „nieprzekraczalnym dystansem społecznym” i stanowią – zgodnie z ustaleniami badaczy – najmniej lubianą grupę narodowo-etniczną (Grzymała, 2007: 233; Fornalczyk-Lipska, 2017: 24).

Niemniej jednak historia opowiedziana przez Kozłowską skłania również do głębszych refleksji i dyskusji o międzykulturowym dialogu, odwołując się do zagadnień reprezentujących troskę o dostrzeżenie i nazwanie odmienności etnicznej i kulturowej, która może być rozpatrywana zarówno w perspektywie:

1. podejmującej problematykę stereotypowego kulturowego podziału (na swoich i obcych), wpisanego w strukturę „my i oni” – analizowanego nie tylko na zasadzie zestawiania i porównania, ale też wydobycia zagadnienia podziałów, konfrontacji i rywalizacji – z wyraźną refleksją nad kategorią granicy, przejścia, transgresji, tabu (w tym kontekście wyeksponować można także ujęcie antropologiczne) (Kostecka, 2017; Bauman, 2003; Papużyńska, 1996);
2. niezrozumienia innych kultur i społecznego wykluczenia (*homo sacer*) ujmowanego w perspektywie separacji i izolacji – w tym przypadku dominować będzie perspektywa kulturoznawcza (Agamben, 2008);
3. integracji i akomodacji, wiedzy o innych kulturach, która pomaga je zrozumieć i oswoić – tym razem znaczącą perspektywą interpretacyjną stanie się kategoria socjologii z wyodrębnianą w niej kategorią tożsamości

jednostki i tożsamości całych grup (Kalaga, 2004; Triandis, 1994; Bok-szański, 1997; Nussbaum, 2018);

4. polityki uznania (Taylor, 1994), jak i

5. literatury zaangażowanej (Nycz, 2017)¹.

W polskich badaniach podejmujących kwestie aspektów migracji, wielokulturowości, odmienności etnicznej i szerzej potraktowanego pojęcia Innego w literaturze dla młodego odbiorcy warto wyróżnić publikacje Weroniki Kosteckiej (2021) i Anny Fornalczyk-Lipskiej (2017). Obie badaczki poruszają kwestie umocowania tekstów literackich w szerszych kontekstach społeczno-kulturowych, zwracając uwagę nie tylko na pojęcia i terminy związane ze złożonością tego wieloaspektowego zagadnienia [np. różnice między literaturą wielokulturową a międzykulturową i zakorzenienie ich w odmiennej aksjologii, asymilacja z grupą dominującą (wielokulturowość) czy dialog i harmonia (międzykulturowość)], ale także omawiają narzędzia metodologiczne wykorzystane w badaniach „literatury antropologicznie wrażliwej” (Świerczyńska-Jelonek, 2011), odsłaniając tym samym istotę rozmaitych problemów społecznych, przedstawianych w literaturze w kontekście lokalnym i globalnym, uświadamiają ponadto aspekt emocjonalnego oddziaływania utworów literackich na młodych odbiorców². (Golka, 2017; Janus-Sitarz, 2014; Niesporek-Szamburska, Wójcik-Dudek, 2014; Grzybowski, 2008; Michułka, 2020; Grzybowski, 2016).

BOHATEROWIE LITERACCY WOBEC KONFRONTACJI KULTUR

W opowieści Kozłowskiej „wędrujący” po Polsce romscy bohaterowie żyją w skonfrontowanych ze sobą kulturowo „dwóch światach”: społeczności romskiej i tradycji nie-Cyganów (*gadziów*). Życie klanu, z którego pochodzi nastoletnia bohaterka Jaelle, jest pełne kulturowych starć i obyczajowych kolizji, toczy się „w drodze”, na wolności, bez stałych adresów, stabilizacji i zakorzenienia.

Marta Godlewska-Goska pisze m.in.:

Od zawsze istniały antagonizmy między Romami a nie-Cyganami. U ich źródła leżał podział: osiadłość nie-Cyganów i nomadyzm Romów. Relacje z nie-Romami były ograniczone do ekonomicznych. Byli oni odbiorcami kobiecych wróżb, wytwarzanych przez Romów towarów, sprzedawanych koni, dostarczy-

¹ Wpisując rozważania na temat tekstów literackich przeznaczonych dla młodego odbiorcy w kontekst odnoszący się do roli i funkcji „humanistyki zaangażowanej” we współczesnej rzeczywistości, warto wspomnieć, iż dyskusje społeczne na temat kategorii „inności” odpowiadają także perspektywie psychologicznej, eksponującej aspekty negatywnych emocji, np. lęku i strachu, a w konsekwencji – odrzucenia. Zob. Kristeva, 2007.

² Marian Golka wymienia: „ocenianie (...), zaciekawienie, poznawanie, naśladowanie, zapożyczanie, konkurowanie, krytykowanie czy wręcz wyszydzanie, ale także – niestety – zwalczanie i niszczenie” (Golka, 2017: 16).

cielami pożywienia, czasami także romskimi łącznikami (...) (Godlewska-Goska, 2011: 217–218).

Choć autorka, zderzając tak odmienne kultury, zdaje się poszukiwać porozumienia poprzez interakcję, dialog i negocjacje [np. poprzez trudne małżeńskie relacje romskich kobiet z *gadziami* (Jaelle i Andre) czy romskich mężczyzn z Polkami (Cygan – muzyk i Polka – Anna)], to jednak powieść Kozłowskiej potwierdza niejako konkluzje wynikające ze społecznych dyskusji na temat miejsca Romów w kulturze polskiej – ta wyrazista pod względem kulturowych kodów mniejszość etniczna (tu: odrębny język, obrzędy i rytuały, pragnienie swobody i wolności, wiara w moc rodziny, także zhierarchizowana struktura klanów z dominującą w nich rolą starszyny) rozwija się w Polsce znacząco, jednak wciąż jest przez Polaków niezauważana i nierozumiana (Mirga, Mróz, 1994). Mimo że jako mniejszość etniczna, zachowująca odrębność, żyje wraz ze społeczeństwem polskim na tym samym terytorium, to 1. granice przejść (*rite de passage*: rytuały przejścia, obrzędy przejścia, inicjacja) oraz 2. transgresje (wyjście poza standardy, przekraczanie granic natury moralnej i etycznej) z jednej społeczności do drugiej są trudne do pokonania, pokazują wiele kulturowych barier i stereotypowych uprzedzeń.

Autorka recenzji książki Kozłowskiej – Kalina Śmigielska (b.d.) zauważa:

Zupy z jeża nie można (...) odczytywać jako zachęty do głębszej integracji z narodem romskim. W książce pojawia się kilka historii ostrzegających przed tym, jak okrutne konsekwencje może nieść ze sobą próba pogodzenia tych dwóch rzeczywistości. Ślub Cyganki z Polakiem kończy się niemal tak samo tragicznie, jak ślub Polki z Cyganem, mimo że obie kobiety były gotowe do najwyższych poświęceń. Fatalnie kończy się też poboczna historia pewnej nastolatki, która przesiąknięta nowoczesnymi ideami buntuje się przeciw romskiej tradycji i – zmuszona do poślubienia o wiele starszego mężczyzny – wiesza się na drzewie w dzień swojego wesela. Chociaż ze strony zwykłego Polaka najpewniej mogłaby liczyć na litość i zrozumienie, to dla Romów odebranie sobie życia z tak błahego powodu jest po prostu głupotą.

Niechcąc, jaką społeczność polska okazuje Romom oraz wędrujący zamknięty, zintegrowany kulturowo klan, wykazujący nieufność do świata *gadziów* widać w opowieści na wielu poziomach świata przedstawionego. Ta krzyżująca rozmaite strategie opowiadania, niezwykle narracja jest bowiem palimpsestowa, łączy nie tylko literackość z ludowym widzeniem świata (na tym poziomie bohaterowie bez barier i oporów „zanurzają się” w obu przestrzeniach, a światy te narracyjnie wydają się płynne), ale także wprowadza do głównej fabuły szkatułkową konstrukcję historii rodzinnych utrzymanych w poetyce „opowieści w opowieści”, uwydatniając zarówno *mikrohistorie*, jak i *mikro zdarzenia* (Domańska, 2005).

Obie formy prezentacji zdarzeń fabularnych nobilitowane i eksponowane są ostatnio w badaniach literaturoznawczych. Należą do nich również histo-

rie osobiste (prywatne, indywidualne losy jednostki) pokazywane w szerszym kontekście, na tle zjawisk życia zbiorowego i społecznych badań nad pamięcią rodzinną opisywaną w kontekście historii egzystencjalnej (Domańska, 2012), kultury historycznej i w perspektywie pamięci antropologicznej (Julkowska, 2018: 29–30; Bał, 1999).

Zgodnie z konstatacjami Ewy Domańskiej *mikrohistoria*:

Opowiada (...) o człowieku, który został „wrzucony” w świat, o ludzkim byciu w świecie, o ludzkim doświadczaniu świata i o sposobach tego doświadczania. Jest to zatem historia doświadczeń, historia uczuć, prywatnych mikroświatów. Człowieka i jego losy poznajemy za pośrednictwem *cases* (przypadków), „miniatur”, antropologicznych opowieści, które jak sonda pozwalają wnikać w codzienną rzeczywistość (...) (Domańska, 2005: 62–64).

ROMSKA HERSTORIA WOBEC TRADYCJI LUDOWEJ

Narracja rodzinnej opowieści Kozłowskiej toczy się dwutorowo: z jednej strony autorka przedstawia życie codzienne, porusza kwestie wychowania dzieci w poszanowaniu romskiej tradycji oraz przywołuje trudne dialogi pokoleń, z drugiej jednak, pisząc o roli kulturowego dziedzictwa, pokazuje nakładanie się światów rzeczywistych i fantastycznych o proveniencji ludowej, przywołuje inspirowane folklorem romskim przypowieści o charakterze etycznym, pisze o ludowych obrzędach i rytuałach, tajemnych zwyczajach, eksponuje wiarę w zjawiska nadnaturalne, uwzględniając moc znaków, talizmanów i zaklęć. Ten świat transcendencji ma dla romskiej społeczności wciąż ogromne znaczenie, niekwestionowaną siłę i wpływa na losy bohaterów, determinując ich zachowania i warunkując życiowe decyzje. Opowieść o romskiej kulturze i historii rodziny ma również charakter panoramiczny, rodzinne dzieje ukazane są bowiem z perspektywy trzech pokoleń romskich kobiet, które są nieprzeciętne. Główną bohaterką jest 13-letnia Jaelle, która „migruje” ze świata rzeczywistego (w czasie trzydniowego czuwania przy zmarłej babce) do świata wspomnień, opowieści o dziejach rodu, które w przeszłości opowiadała jej seniorka rodziny. Świat przedstawiony to również wyraziste obrazy dorosłych romskich kobiet (matek i żon), posiadających niezwykłą moc „widzenia” i przewidywania przyszłości oraz młodych dziewcząt (nastolatek), przygotowujących się z radością do zamążpójścia. Perspektywa kobiecych opowieści/losów/dziejów i wyraziste portrety psychologiczne kobiecych postaci wyraźnie nadają powieści kształt *herstorii* (Kraskowska, 1993).

Opowieści babki pokazują, iż kobiety z rodziny Jaelle są wyjątkowe, potężne charakterologicznie i wyraziste osobowościowo, w codziennym życiu służą radą i pomocą, posiadają „wewnętrzny” szczególnie *dar widzenia*, uznają i respektują *skalanie* (jako sytuację, która grozi wykluczeniem z życia społecznego), przestrzegają przed *złym śpiewem*, wierzą w moc „trzeciego oka”, „hafto-

waną chustę z rozcięciem, aby zbłąkana dusza mogła wrócić do ciała przez usta i nos” (Kozłowska, 2012: 15) i szanują „*drogę duszy*”.

Zatem przygotowanie do pogrzebu wiekowej damy to nie tylko okazja do rodzinnych wspomnień, ale także wyrażenie szacunku dla nestorki rodu:

czuwanie trwało. Bliscy przychodzili i odchodzili, ale ani na minutę ciało nie zostawało bez opieki. Niektórzy wkładali do trumny przydatne drobiazgi: szczotkę do włosów z kościaną rączką, aby w zaświatach staruszka mogła nadal dbać o swoje włosy, drewnianą fajkę i zapas tytoniu, trochę pieniędzy, aby pokazać, że babcia była kochana i rodzina wyposażyla ją odpowiednio na drogę (Kozłowska, 2012: 23).

Portret psychologiczny 13-letniej Jaelle jest bogaty i złożony etycznie. Bohaterka, jak na swój wiek, jest dojrzała psychicznie, a mimo wewnętrznych dylematów natury moralno-etycznej, wydaje się zdolna do wyrażania „dorośłych” opinii o życiu i krytycznej, egzystencjalnej refleksji. Kiedy podczas pożaru, dziewczynka ucieka z płonącej kamienicy, zabierając młodsze rodzeństwo, jest w szoku, przeżywa prawdziwy dramat i rozpacz (w pożarze ginie najstarsza członkini rodu, ukochana babka Jaelle):

nie wyobrażała sobie życia bez opowieści baby i jej miękkich, spracowanych dłoni. Kochała jej długie włosy, wciąż gęste pomimo siwizny, i ciepłe spojrzenie okrągłych oczu, przypominających czarne diamenty (Kozłowska, 2012: 13),

aby za moment, obserwując grupę zgromadzonych przed spalonym domem ludzi, stojących razem, obok siebie, zintegrowanych wobec tragedii, uświadomić sobie wielką siłę rodziny i związane z nią poczucie bezpieczeństwa:

Potrzebowała rodziny, na drżących nogach wróciła do ciotek, wujów i kuzynostwa i dała się utulić ciepłym ramionom oraz kojącym słowom. Dopiero wtedy zrozumiała, że wszystko się jeszcze ułoży. W otoczeniu najbliższych poczuła się bezpiecznie. Poszukała wzrokiem ojca. Z Markusem na rękach dowodził akcją ewakuacyjną, rozdzielał poszkodowanych krewnych od tych, którym nic nie groziło, i władczy tonem wydawał polecenia. Widok tej rosnącej sylwetki ukoił jej strach. Głaskała spłoszone psy i uspokajała zapłakane dzieci. Uświadomiła sobie, że jest dorosła i ciążą na niej te same obowiązki jak na innych kobietach tej rodziny. Z determinacją odsunęła żal na dalszy plan i skupiła się na tu i teraz (Kozłowska, 2012: 14).

Przekonujący jest w powieści także obraz Innej (ułomnej siostry bohaterki – Shofranki), którą opiekuje się troskliwie cała rodzina. Kulturowa rodzinna integracja, podtrzymywanie tradycji i olbrzymia wiara w moc jedności klanu pozwala na przezwyciężenie ludzkich uprzedzeń wobec niesprawnej dziewczynki:

w ich zamkniętej społeczności (...) wszyscy akceptowali się takimi, jakimi byli, i nie zwracali uwagi na ułomności fizyczne, wierząc, że każdy ma jakiś talent i swoją rolę na ziemi. Jednak świat zewnętrzny, świat poza ich klanem, był

okrutny i nienawidził odmienności. Wszyscy tego doświadczyli. (...) Shofranka za bardzo zwracała na siebie uwagę i była łatwym celem. Choć stale była chroniona przez najbliższych (...), stała się obiektem plotek i niewybrednych żartów. Cała ulica szemrała o małej wiedźmie, córce szatana (Kozłowska, 2012: 23).

Zgodnie z tradycją przy integrującej rodzinę zmarłej babce rozpoczyna się trzydniowe czuwanie Romów. Podczas czuwania Jaelle wspomina historie, które opowiadała jej seniorka rodu (także w „przełomowym dniu”, w którym Jaelle stała się kobietą). Rozpiętość historyczna opowieści babki o dziejach rodziny jest rozległa i panoramiczna, odsyła do szerszych kontekstów historyczno-politycznych, nabiera wymiaru społeczno-kulturowego, ukazuje bowiem pełnowymiarowe obrazy migrujących Romów: historie dotyczą zdarzeń z wędrówek sprzed wieków, połączonych z perspektywą ludowego widzenia świata, przedstawiają romskie dzieje sprzed II wojny światowej, pokazują piekło obozów koncentracyjnych oraz czasy PRL-u, a wreszcie współczesność.

W trakcie opowiadania tej epickiej historii, pełnej wstrząsających, okrutnych wydarzeń, dziewczynka emocjonalnie „dorasta”, czytelnik dostrzega inicjację bohaterki, Jaelle uświadamia sobie, że może już sama podejmować decyzje, czuje się odpowiedzialna za rodzinę (m.in. pragnąc zemsty na podpalaczach).

Autorka w sposób naturalny zgrabnie „przekształca” romską tradycję i kulturę w przekonujące literackie obrazy, adaptuje ją, poddaje transformacji, przetwarza i literacko aplikuje, podkreśla słowami i czynami bohaterów, iż główną wartością romskiego życia są związki rodzinne, eksponuje obrazy rozbudowanych relacji krewnych, sceny wielkich świąt związanych z przyjściem na świat nowego członka społeczności czy zawieranie związków małżeńskich.

Fornalczyk-Lipska dostrzega, że

Zupa z jeża wyróżnia się przede wszystkim obszernym, wielowymiarowym przedstawieniem realiów kulturowych na wielu poziomach: od języka i specyficznych sformułowań, poprzez opisane szczegółowo aspekty codziennego życia społeczności romskiej, aż po odwołania do historii ludu. Autorka uwzględniła wierzenia Romów, dotyczące m.in. poglądów na relacje między światem żywych i umarłych; przedstawiła też zjawiska nadprzyrodzone – kobiety z rodziny Jaelle posiadają zdolność „widzenia”, co wyróżnia je na tle innych romskich kobiet zajmujących się wróżeniem. (...) (podkreśliła, dop. D.M.) na przykład, (że) kultura romska kładzie duży nacisk na rozdzielenie świata kobiet i świata mężczyzn, czego przejawem jest oddzielne pranie rzeczy należących do obu płci czy osobne spożywanie posiłków (wspólny posiłek zostałby uznany za brak szacunku kobiet do mężczyzn) (Fornalczyk-Lipska, 2017: 25).

Wnikliwe badania na temat różnic, jakie zachodzą między społecznymi rolami kobiet i mężczyzn w kulturze romskiej przedstawia m.in. Marta Godlewska-Goska:

Tradycyjnie to kobieta zajmowała się zdobywaniem pieniędzy i podtrzymywaniem codziennej egzystencji, ona również organizowała życie domowe. Męż-

czynna decydował o trasach wędrówek, istotnych przedsięwzięciach. Zarobione przez niego pieniądze służyły do nabycia przedmiotów prestiżowych lub urządzania uczt (*patywa*), które miały na celu większą integrację rodzin, rodów, podtrzymywanie kultury i utrwalanie szacunku. Kobieta, prócz dbania o materialne podstawy egzystencji rodziny i rodu, rodziła i wychowywała dzieci, przedłużając w ten sposób trwanie rodziny (...) (Godlewska-Goska, 2011: 256–257)³.

Choć w narracji Kozłowskiej uwzględniona zostaje niełatwość do zrozumienia przez młodego odbiorcę perspektywa konfrontacji tradycji z nowoczesnością, powieść dyskretnie oswaja go z kulturowymi antagonizmami poprzez obrazy codzienności, zgrabnie naszkicowane zróżnicowane modele rodziny i dyskurs bohaterów na tematy etyczne. Istotne jest także podjęcie przez autorkę polemiki ze stereotypem. Pisarka dystansuje się bowiem wobec utrwalonego w kulturowej pamięci wizerunku Cygana, próbuje przełamać uproszczone w świadomości społecznej myślenie o Romach (np. związane z dominującą rolą starszyny, wróżbami lub kradzieżą), wprowadzając do swych opowieści też poczucie humoru (np. w scenie, gdy Jaelle odmawia wykonania wróżby miłosnej, o którą prosi koleżanka Marta, ponieważ nie wie, jak to zrobić:

– Wszystkie Cyganki potrafią – brutalnie uświadomiła jej Marta. Po raz kolejny okazało się, że wszyscy dookoła lepiej niż ona wiedzieli, co to znaczy być Cyganem. (...) Powinnaś zacząć tak: »dobra pani... nieszczęście do pani się zbliża, Cyganka je widzi, pomożę go uniknąć, daj powróżyć Cygaance...« – zaśpiewała [Marta]. Po chwili znudziła się zabawą (Kozłowska, 2012: 73).

W procesie osvajania sprzeczności natury moralnej podobnie potraktowane jest w książce „zakorzenienie” w „swoistym systemie wartości” przywłaszczania sobie cudzego mienia. Usprawiedliwienie takich zachowań jak kradzież wiąże się z utrwalonym w społeczności romskiej myśleniem, że kradzież to „warunek przetrwania, dowód sprytu i oznaka szczęścia” (Fornalczyk-Lipska, 2017: 25): „z wypraw przynosił cenne zdobycze, bo i sprytu miał co niemiara” (Kozłowska, 2012: 146) lub „szykowałam gęste polewki z kury, gdy udało nam się jakąś upolować z cudzego kurnika” (Kozłowska, 2012: 82).

³ „O sposobach zarabiania kobiet romskich pisał Jerzy Ficowski, m.in. w książce *Pod berłem króla pikowego*. Skupił się on na wróżeniu – sztandarowym zajęciu Cyganek, ale opisał też inne metody zdobywania przez nie pieniędzy. Samych wróżek wyróżnił kilka typów, w zależności od kunsztu. Wymienił takie, które rzeczywiście posiadały zdolności parapsychologiczne, takie, które we wróżbie kierowały się znajomością psychologii, zmysłem obserwacji i kojarzenia, oraz takie, które posługiwały się sprawdzonymi sloganami (Ficowski, 1990: 9). „Pamiętać (...) trzeba, że Cyganki w większości, poza grupami na poły zasymilowanymi, nie mają żadnego zawodu i oprócz zarabiania wróżbą, czy – wyrażając się nieco metaforycznie – polowaniami w cudzych kurnikach, nie są w stanie zdobywać środków utrzymania. Te zaś środki – nawet przy skromnych wymaganiach – muszą być względnie obfite, choćby ze względu na wyjątkową wielodzietność cygańskich rodzin” (Ficowski, 1990: 9; cyt. za: Godlewska-Goska, 2011: 256–270).

Powieść jest dojrzała literacko i prowokuje do głębszych przemyśleń natury egzystencjalno-etycznej, ponieważ autorka

kreuje swoich bohaterów na postaci pełnowymiarowe, wykraczające poza stereotypy, aktywne i sterujące własnym losem, poszukujące swojego miejsca między dwiema kulturami. Przesłaniem *Zupy z jeża* jest (jednak, dop. D.M.) podkreślenie nieprzystawalności świata Romów i świata gadziów. Metaforą niemożności pogodzenia obu stylów życia są dwa małżeństwa – babki Jaelle, która zerwała ze swoją rodziną, by wyjść za Polaka, oraz Polki, która przez małżeństwo weszła w społeczność romską. Oba związki zakończyły się tragicznie i zostały porównane do próby pogodzenia ognia z wodą, w wyniku której „można tylko uzyskać dużo dymu, a potem garść popiołu zaledwie...” (Fornalczyk-Lipska, 2017: 25; Kozłowska, 2012: 166).

Mimo notorycznej wędrówki, podróży ku wolności, zetknięcie dwóch światów (romskiego i polskiego) odbywa się w powieści w sposób naturalny, ponieważ tak naprawdę Romowie nie uciekają od współczesnej rzeczywistości, stawiając na edukację swych dzieci. Nastoletnia bohaterka Jaelle chodzi bowiem do polskiej szkoły i ma polskie koleżanki. Ich relacje nie są jednak łatwe – w konfrontacji z codziennością rówieśniczek Jaelle zdaje sobie sprawę, jak odległe są ich kultury. Romska dziewczyna doznaje upokorzeń i odrzucenia, polskie rówieśniczki, nadążając za społeczno- kulturowym postępem, stają się wyzwolone, ciekawe świata i odważne. Bywają także okrutne, reaguja nieufnością, kpina i niechęcią wobec swojej romskiej koleżanki. W obrazach szkolnego życia widać wyraźnie, że „zaszczepiana polskim dzieciom podejrzliwość w stosunku do Romów nie pomaga w asymilacji” (Śmigielska, b.d.).

KONKLUZJA

Zmierzając do konkluzji, warto zastanowić się nad wykorzystaniem opowieści Kozłowskiej do celów edukacji międzykulturowej.

Powieść

z pewnością nie propaguje asymilacji ze społecznością dominującą (w tym przypadku polską), co byłoby typowe dla nacechowanego ideologicznie podejścia wielokulturowego. Zachęca za to do poznania odmienności i docenienia jej, wyzbywania się poczucia wyższości kulturowej i uprzedzeń w kontakcie z Innym. Podkreśla też wartość wzajemnego poszanowania i dialogu, wskazując jednocześnie, że nie zawsze będzie możliwe osiągnięcie pełnego porozumienia i pogodzenie nierzadko sprzecznych wartości. (Fornalczyk-Lipska, 2017: 26).

Powyższe rozważania łączące kwestie *stricte* literaturoznawcze z nacechowanym społecznie zaangażowaniem pisarstwa o charakterze wielokulturowym, odzwierciedlające aktualne problemy społeczne, promujące sprawczość, działania i aktywne uczestnictwo w kulturze, wpisują się, jak się zdaje, tak-

że w szerszy „projekt edukacyjny” – humanistyki zaangażowanej nazwanej przez Ryszarda Nycza „humanistyką społecznej przydatności” (Nycz, 2017: 21). Do tego kręgu rozważań zdecydowanie przynależy powieść Kozłowskiej.

Podkreślając subwersywno-emancypacyjny charakter humanistyki zaangażowanej, Nycz stwierdza, że:

humanistyka powinna podejmować i rozwiązywać przede wszystkim problemy społecznie i cywilizacyjnie istotne współcześnie (...), (powinna, dop. D.M.) nawiązać się na zmianę status quo (istniejących społecznych podziałów, hierarchii, uprzywilejowań i stygmatyzacji), (...) (zachęcając, dop. D.M.) do sprawczej partycypacji w rzeczywistości kulturowej, społecznej czy politycznej (...) Na tym polu widać najwyraźniej, że aplikatywność nowej humanistyki (...) oznacza przede wszystkim zdolność do „przewietrzenia” i „przemeblowania” głów jednostek i zbiorowości – tyleż w sferze idei, co postaw, zachowań, sprawczych działań, emocjonalnej wrażliwości (Nycz, 2017: 21).

Ponadto, jak dodaje Grażyna Borkowska, literatura zaangażowana (tu: np. *Zupa z jeża*) wpisuje się niejako także w literaturoznawcze rozważania na temat „zwrotu etycznego” i istotę dyskusji o wrażliwości społecznej literatury (*Literatura zaangażowana...* 2006: 169, 177). Rozważając szerzej pojęcie czytelniczego zaangażowania, empatycznego doświadczania lektury oraz społeczno-kulturowych kontekstów interpretacyjnych, zarówno w przypadku odwołań do poziomu etycznego, jak i pojęcia „wrażliwości społecznej”, warto zauważyć, że powieść *Zupa z jeża*, eksponująca obrazy Innego, odrębności narodowej i etnicznej oraz zagadnienia zróżnicowania kultur, może stać się „wdzięcznym” i potrzebnym materiałem kształtującym społeczne kompetencje młodego czytelnika.

BIBLIOGRAFIA

- Agamben, G. (2008). *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie* (tłum. M. Salwa). Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Bal, M. (1999). *Introduction*. W: M. Bal (red.). *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. London: University Press of New England.
- Bauman, Z. (2003). O tarapatkach tożsamości w ciasnym świecie. *ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura*, 1 (6), 9–25.
- Bokszański, Z. (1997). *Stereotypy a kultura*. Wrocław: WUWr.
- Borek, P. (red.). (2009). *O Romach w Polsce i w Europie. Tożsamość, historia, kultura, edukacja*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Cieślakowski, J. (1985). *Literatura osobna*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Domańska, E. (2011). O nowej humanistyce. *Litteraria Copernicana*, 2, 220–226.
- Domańska, E. (2012). *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*. Warszawa: PWN.
- Domańska, E. (2005). *Mikrohistorie: spotkania w międzyświatach*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Ficowski, J. (2013). *Cyganie na polskich drogach*. Warszawa: Nisza.

- Ficowski, J. (1990). *Pod berłem króla pikowego. Sekrety cygańskich wróżb*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Fornalczyk-Lipska, A. (2017). Odmienność narodowa i etniczna w najnowszej polskiej literaturze dla młodego odbiorcy w wyzwaniu edukacji międzykulturowej. *Kultura i Edukacja*, 1 (115), 15–30.
- Fraser, A. (2001). *Dzieje Cyganów*. (tłum. E. Klekot). Warszawa: PIW.
- Godlewska-Goska, M. i Kopańska, J. (2011). *Życie w dwóch światach. Tożsamość współczesnych Romów*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.
- Golka, M. (2017). Międzykulturowe wyzwania i wyznania. *Relacje Międzykulturowe*, 1, 11–26.
- Grzybowski, P. (2016). *Edukacja międzykulturowa – konteksty. Od tożsamości po język międzynarodowy*. Kraków: Impuls.
- Grzybowski, P. (2008). *Edukacja międzykulturowa – przewodnik. Pojęcia – literatura – adresy*. Kraków: Impuls.
- Grzymała, A. (2007). *Konstruowanie „innego”. Wizerunki imigrantów w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Janus-Sitarz, A. (2014). *„Edukacja literacka wobec dylematów wielokulturowości i inności*. W: A. Janus-Sitarz (red.). *Edukacja polonistyczna wobec Innego*. Kraków: Universitas.
- Julkowska, V. (2018). *Historie rodzinne. Narracje – narratorzy – interpretacje*. Instytut Historii UAM. Poznań: Oficyna Wydawnicza Epigram.
- Kalaga, W. (2004) *Wstęp*. W: W. Kalaga (red.). *Dylematy wielokulturowości*. Kraków: Universitas.
- Kostecka, W. (2017). Dziwne – odmienne – obce. Dziecko jako Inny we współczesnej polskiej prozie dziecięcej i młodzieżowej. *Literaria Copernicana*, 3 (23), 91–109.
- Kostecka, W. (2021). Czym jest wielokulturowa literatura dziecięca i młodzieżowa i jak ją badać? Propozycje metodologiczne z perspektywy literaturoznawczej w kontekście polskim. *Wielogłos*, 1 (47), 123–149.
- Kozłowska, M. (2012). *Zupa z jeża*. Gdynia: Novae Res.
- Kraskowska, E. (1993). Kilka uwag na temat powieści kobiecej. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 4/5/6 (22/23/24), 259–273.
- Kristeva, J. (2007). *Potęga obrzydzenia. Esej o wstręcie* (tłum. M. Falski), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Michułka, D. i Gregorowicz, Ł. (2021). *Ja – Inny : aspekty wielokulturowości we współczesnej literaturze dla dzieci i młodzieży jako polemika ze „strefą ciszy” (teoria czytania empatycznego i praktyka odbioru)*. W: A. Gis, K. Koc, M. Kwiatkowska-Ratajczak, M. Wobalis (red.). *Lekcja POLSKI(ego): praktyki edukacyjne wobec niepokojów XXI wieku*. T. 1, *Narracje tożsamościowe w edukacji polonistycznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Mirga, A. i Mróz, L., (1994). *Cyganie. Odmienność i nietolerancja*. Warszawa: PWN.
- Niesporek-Szamburska, B. i Wójcik-Dudek, M. (red.) (2014). *Wyczytać świat – międzykulturowość w literaturze dla dzieci i młodzieży*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Nowicka, E. i Witkowski, M. (2018). Cygan czy Rom? Antropologiczna interpretacja sporu o słowa. *Studia Socjologiczne*, 3/230, 179–203.
- Nussbaum, M. C. (2018). *Nowa nietolerancja religijna. Przewyciężyć politykę strachu w niespokojnych czasach* (tłum. S. Szymański, przedmowa J. Kuisz). Warszawa: Biblioteka Kultury Liberalnej.
- Nycz, R. (2017). Nowa humanistyka w Polsce: kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji. *Teksty Drugie*, 1, 18–40. Pobrano z: <https://journals.openedition.org/td/1814>.
- Papuzińska, J. (1996). *Dziecko w świecie emocji literackich*. Warszawa: SBP.

- Shavit, Z. (1994). *Poetics of children's literature*. Athens, London: University of Georgia Press.
- Śmigielska, K., recenzja książki. Pobrano z: <https://www.literatura.gildia.pl/tworcy/magdalena-kozlowska/zupa-z-jeza/recenzja>.
- Świerczyńska-Jelonek, D. (2011). *Baśniowość i antropologiczna wrażliwość współczesnej obyczajowej i psychologicznej literatury młodzieżowej*. W: G. Leszczyński (red.) *Sztuka dla dziecka. Tradycja we współczesności*. Poznań: Centrum Sztuki Dziecka.
- Taylor, Ch. (1994). *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.
- Talewicz-Kwiatkowska, T. i Paleczny T. (red.). (2009). *Tożsamość kulturowa Romów w procesach globalizacji*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Triandis, H. C. (1994). *Culture and Social Behavior*. New York: McGraw-Hill.
- Ziętek-Maciejczyk, E. (red.). (2006). *Literatura zaangażowana – koncepcje, programy, realizacje. Czy potrzebna nowa definicja?* Warszawa: IBL PAN.